

І.В.Немченко

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Непересічний внесок одеських науковців у вивчення західноєвропейської культури доби середньовіччя, здається, не є досі оцінений вповні. Серед плеяди видатних істориків та філологів початку ХХ сторіччя сяють дві найяскравіші зірки — Петро Михайлович Біциллі (1879-1953) та Володимир Едуардович Крусман (1879-1922).

Астролога могло б зацікавити, що народилися вони одного року, хоч у різних кутках імперії, яка зовні здавалася непорушною. В. Е. Крусман — уроджений в Симбірську, випускник Петербурзького університету, учень І. М. Гревса та Г. В. Форстена. У Новоросійському університеті він опинився 1908 р. в якості приват-доцента по кафедрі всесвітньої історії. 1915 р. саме в Одесі вийшло друком головне дослідження його, на жаль, надто нетривалого життя — книга "На заре англійського гуманізму. Корреспонденти первых англійских гуманистов в ближайшей обстановке" ¹. У січні наступного року він захистив її як магістерську дисертацію у Петербурзі. (Сьогодні, коли поняття "магістр" чи "магістерська робота" впевнено за-

йняли місце в академічному житті, незайвим було б зазначити, що за науковим рівнем робота В. Е. Крусмана значно більше нагадує сучасну докторську дисертацію).

1917 р. в умовах громадських та політичних складностей вчений був змушений залишити наше місто. Отже, В. Е. Крусман мешкав та викладав в Одесі протягом 9 років — з 1908 до 1917 рр. ².

П. М. Біциллі — спадковий одесит. Уся його творча біографія, аж до еміграції 1920 р. пов'язана з нашим університетом. Він випускник 1906 р. по кафедрі всесвітньої історії. У 1911 р. П. М. Біциллі — приват-доцент, а 1916 р. вийшло друком його дослідження "Салимбене. Очерки италянської жизни XIII века"³. У передмові до книги автор висловлює глибоку вдячність Новоросійському університету, "воспитавшему меня и давшему мне возможность написать настоящую работу"⁴. У травні 1917 р. працю захищено як магістерську у Петербурзі. Вже у вересні Біциллі стає штатним професором Новоросійського університету по кафедрі всесвітньої історії, а у травні 1919 р. — професором. Він викладає курс історії середніх віків, який щойно читав Крусман. Знову ж в Одесі виходить у світ друге фундаментальне дослідження П. М. Біциллі "Элементы средневековой культуры" (1919)⁵.

У лютому 1920 р. починається довгий та драматичний період еміграції вченого. Подібно до вигнання Данте, чия творчість була йому такою близькою, Біциллі зазнав гіркий чужий хліб та високі чужі пороги. Історик чинив опір долі та продовжував плідно працювати. Дослідження П. М. Біциллі доби еміграції заслуговують на особливу увагу за межами цього невеликого повідомлення, але ж підкреслимо, що блискучі опуси "Игнатий Лойола и Дон Кихот" (1925), "Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса" (1927) та, нарешті, "Место Ренессанса в истории культуры" (1933) ⁶, вирости на фундаменті, що закладений був в Одесі.

Зацікавлення Біциллі питаннями культури визначилося й у працях, що ніби присвячені іншим темам. Так, у виданому друком курсі лекцій, що прочитані були в університеті та на Вищих Жіночих Курсах 1919 р., "Падение Римской империи" ⁷ особлива увага приділена саме таким аспектам: ролі християнства в пізньоантичному суспільстві, ставленню християнських авторів до культурних досягнень греко-римської цивілізації ⁸.

Яку б роботу П. М. Біциллі ми не відкрили, вражає надзвичайне багатство ідей, їхня глибина, а також та неймовірна щедрість, з якою автор розсіює їх по сторінках своїх творів. Усі його ідеї вичерпно ґрунтовні: Біциллі — професіонал найвищого гатунку. Читачеві доводиться весь час напружено вдумуватися. А Біциллі, вільний від будь-якої повчальності, не представляє їх як щось непохитне або

єдине правильне, він з аристократичною легкістю дарує їх нам та йде далі: в нього ще багато.

Сучасний читач, який вперше знайомиться з "Елементами середньовічної культури", час від часу зазнає відчуття дежа вю: а я вже десь про це читав — у французьких, американських чи вітчизняних істориків, та й все у гідних книгах... Пригадується й школа "Анналів", й твори Артура Лавджоя, й А. Я. Гуревича. Лише пізніше приходиться усвідомлення, що 1915 року ці автори були ще надто далекі від створення своїх славетних досліджень зі середньовічної культури. (Наприклад, "Королі — чудотворці" Марка Блока⁹ вийшли друком 1924 р., "Великий ланцог буття" А. Лавджоя¹⁰ — 1936 р., а "Категорії середньовічної культури" А. Я. Гуревича¹¹ — й зовсім 1972 р.).

Я не ставлю за мету встановити, чи мали місце прямі впливи, ймовірно, що у деяких випадках мали. Фактом є те, що в творах одеського історика, написаних у 1915-1919 рр., у концентрованому вигляді присутні найважливіші характеристики середньовічного типу культури, накреслена парадигма середньовічної культури — настільки гармонійна та історично правдива, що числені дослідження науковців ХХ сторіччя не похитнули її, не звели до простого епізоду з історії медієвістики. Гадаю, що праці П. М. Біцилли можна розглядати як класику у царині вивчення середньовічної культури.

Відповідаючи на питання, які він ставить сам: як середньовічні люди бачили світ? І як вони його розуміли?¹² Біцилли визначає потяг до універсальності, прагнення охопити світ загалом, зрозуміти його як "некоторое законченное всеединство", символізм та ієрархізм як "формулу середньовічного мировоззрення", всієї середньовічної культури¹³. "Все вещи, — цитує Біцилла Григорія Великого, — от неодушевленных предметов и кончая духами бесплотными, вытягиваются ... в один ряд, в сплошную цепь, отдельные звенья которой скреплены отношениями властвования и подчинения"¹⁴. Такими є властивості середньовічної *mentalité*, — Біцилла вживає термін, розповсюдження якого звично асоціювалося зі школою "Анналів" та її прибічниками на пострадянському просторі.

У середньовічній свідомості "мир есть целое лишь постольку, поскольку он весь целиком зависит от Бога, является его творением и его отображением"¹⁵. Бог — це ключ склепіння. Людина ж є одною з ланок ланцюга, одним з елементів космосу, мікрокосмом та макрокосмом одночасно, й копією, й взірцем великого універсального організму¹⁶.

Окрім того, П. М. Біцилла означає такі особливості середньовічного суспільства та свідомості людей, що пізніше отримали назву "ко-

рпоративність". Він пише про характерні для середньовіччя "небольшие общественные ячейки, на которые распадается общество", при цьому "каждый мирок стремится обособиться, отгородиться от остальных — грамотами, как отгораживаются стенами и рвами" ¹⁷. Universitas — комуна, цех, гільдія, місто, станова група — захищає "своїх" від "чужих". Індивідуальність, — підсумовує Біциллі, — розчинена у соборності ¹⁸.

У той же час "Елементи" містять блискучий нарис, що присвячений середньовічному містицизму. Цей напрямок передбачав "полное слияние познающего субъекта с конечным объектом познания — Богом"; отже він заперечував символічний світогляд ¹⁹. Розвиток містичного богослов'я у XII ст. (найвидатнішим його репрезентантом був Бернард Клервальський), за думкою П. М. Біциллі, приніс із собою цілком нову для середньовіччя ідею розвитку душі, душі індивідуальної ²⁰. "Індивідуалізм, — пише Біциллі, — не был порождением мистики, т.к. мистика сама есть одна из форм проявления индивидуализма. Скорее эти явления объясняются общим культурным подъемом конца XI — начала XII вв., особенно во Франции" ²¹.

У своїй монографії "Салімбене" Біциллі вказує на певну групу, свого роду гурток освічених людей, які навчалися у першій чверті XII ст. у школах Парижу. їхнім духовним керманічем був П'єр Абеляр. Серед них — Іоанн Солсберійський, Гіральд Камбрійський, Вальтер Мап. На думку вченого, загальна їхня риса — гуманізм. (Біциллі не ставить це слово в лапки). Він має на увазі "предпочтение, оказываемое ими изящной словесности" ²², любов до науки. Саме "наука сообщает человеку истинное благородство, благородство души", а не шляхетність, зумовлену випадковістю народження.

Риси нового напрямку найяскравіше визначилися у П'єра Абеляра. Це тверда впевненість у собі, у силі свого розуму, прагнення до всебічного розвитку своїх дарувань, жадання успіху та слави — риси, що, за Біциллі, "споріднюють" цих перших гуманістів із їхніми побратимами доби Відродження. Що стосується XII ст., то Біциллі наявно дає зрозуміти — це ще не є Відродженням.

Що можна почерпнути з цих положень сьогодні? — По-перше, середньовічна культура виявляється багатшою та складнішою у своїх окремих представниках, ніж припускають її загальні установки. Подруге, напроцьод ясно можна побачити, як суто ренесансна культура виникає з середньовічної, відгалуджується від неї.

Цей феномен Біциллі блискуче аналізує, звертаючись до особистості та праць Салімбене — ченця-францисканця, автора хроніки, що складена була 1282-1287 рр., яка має виразні автобіографічні, тобто мемуарні властивості. Брат Салімбене, за Біциллі, — людина цілком

середньовічна. "Человек XIII столетия мерит себя общепризнанною мерою и еще не обзавелся собственным аршином... Его нельзя отождествлять с безусловным самоутверждением личности эпохи Возрождения". Попри це, у хроніці Салімбене активно присутня його індивідуальність; "чутство личности", "культ личности" відчувається у кожному рядку його твору²³.

До цієї ж значущої наукової проблеми генетичних зв'язків культури Ренесансу зі середньовічною культурою звертався й В. Е. Крусман. Його книга "На заре англійського гуманізму", як й обіцяє назва, присвячена витокам гуманістичного руху в Англії XIV ст. Головний її герой — Річард де Бері (1286-1345), єпископ Дургемський — відомий бібліофіл, автор твору "Філобіблон", що оспівує любов до книги, власник величезної бібліотеки, до якого звертався з листами Франческо Петрарка.

Другий розділ монографії Крусмана присвячений ще одній помітній фігурі другої половини XIV ст. — архієпископу Кентерберійсько-му Томасу Ерунделу. Цей прелат брав надзвичайно активну участь у політичних катаклізмах свого часу, п'ять разів призначався канцлером Англії²⁴, виконував дипломатичні місії. Під час перебування в Італії він зазнався зі славнозвісним канцлером Флорентійської республіки гуманістом Колуччо Салутаті й у 1399-1403 рр., вже повернувшись до Англії, отримав від нього три листи.

Факт листування зі Салутаті вражає, як, здається, він колись вразив В. Е. Крусмана. Але кінце сумлінний дослідник, Крусман попереджує: в Ерундела значно менше гуманістичних рис, ніж у деяких його сучасниках-англійцях, "едва ли он заслужил название гуманиста"²⁵. Навіщо ж тоді приділяти йому стільки уваги? — може запитати наш прагматичніший сучасник.

Відповідь — у головній концепції книги — гуманізм Ренесансу при всіх своїх новаторських рисах зріс зі середньовічної культури, й це відбувалося у XIV ст. не лише в Італії. Крусман показує, як поступово та зі своїми особливостями цей процес проходив в Англії. "Гуманізм отнюдь не является Минервой, покинувшей голову Зевса в полном вооружении, а типом мало помалу выработавшимся в эволюции европейской культуры средневековья"²⁶. Така постань, як, наприклад, Річард де Бері, не може бути означена неодмінно — вона належить до свого часу, отже має й старі, й нові ознаки. "В ту пору еще нельзя было отмечать: се эллин, се иудей"²⁷. Має місце "естественное сплетение средневековых и гуманистических авторитетов и сосуществование средневековых и гуманистических идеалов"²⁸. Люди типу Річарда де Бері стоять десь між середніми віками та Новим часом й так природно переходять "з середніх віків до Ренесан-

су й назад", "как мы переезжаем на извозчике или в поезде какой-нибудь географической меридиан" ²⁹.

Особлива увага обох одеських дослідників — П. М. Біцилли та В. Е. Крусмана — до проблем генези ренесансної культури та зміст їхніх трактовок дозволяють розглядати їх творчість й в популярному сьогодні європейському аспекті — як учасників "заколоту медієвістів" перших десятиріччів XX ст. ³⁰ — наукової течії, представники якої — Е. Жільсон, Ж. Марітен, Дж. Тоффанін, Й. Гейзінга та ін. — робили акцент на високому творчому потенціалі пізнього середньовіччя.

Багато про що спонукають нас замислитися вчені нашого університету минулих років. Зокрема про те, що у словосполученнях "середньовічна культура", "ренесансна культура" ключовим є саме іменник — культура, а це така особлива субстанція, у розповсюдженні якої у нашому місті чималий внесок зробили Петро Михайлович Біцилли та Володимир Едуардович Крусман.

Примітки:

1. Крусман В. Э. *На заре английского гуманизма. Корреспонденты первых английских гуманистов в ближайшей обстановке.* — Одесса, 1915.
2. Докладніше про долю вченого та його головного твору див.: Немченко І. В., Попова Т. М. Крусман В. Е. // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Одеса: Астропринт. — Т. 3. — 2001. — С. 151-153. Немченко І. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе // IV Чтения памяти профессора П. О. Карышковского. — Одесса, 1998. — С. 100-105.
3. Бицилли П. М. *Салимбене (Очерки итальянской жизни XIII века).* — Одесса — 1916.
4. Там же. — С. 14.
5. Бицилли П. М. *Элементы средневековой культуры.* — Одесса, 1919.
6. Вказані праці містить збірка: Бицилли П. М. *Место Ренессанса в истории культуры / Сост., предисловие и комментарии Б. С. Казановича* — СПб.: Мифрил, 1996.
7. Бицилли П. *Падение Римской империи.* — Одесса, 1919.
8. Античність для них, — тише Біцилли, — "старый мир, от которого они отрекались, как современные догматические социалисты от "буржуазного" мира, в котором все для них "буржуазно". — Там же. — С. 76. Доречно пригадати ще деякі невеликі за обсягом, але вельми змістовні та ґрунтовні публікації одеського вченого доби його викладання у нашому університеті: *Общественные движения в изображении средневековых историков.* — б. г. б. м.; *Происхождение исторической науки и аббат Дюбо.* — б. г., б. м.; *Заметки об иоахимизме.* — б. г., б. м.

9. Блок М. *Короли — чудотворцы: очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии.* — М.: Школа "Языкирусской культуры", 1998.
10. Lovejoy A. *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea.* — Harvard University Press.- Cambridge, Massachusetts. — 1936. Лавджой А. *Великая цепь бытия. История идеи.* — Дом интеллектуальной книги. — М.: 2001.
11. Гуревич А. Я. *Категории средневековой культуры.* — М., 1972.
12. Бицилли П. М. *Элементы! средневековой культуры.* — С. IV.
13. Там же. — С. 3.
14. Там же. — С. 37.
15. Там же. — С. 61.
16. Там же. — С. 67.
17. Там же. — С. 77.
18. Там же. — С. 80.
19. Там же. — С. 15.
20. Бицилли П. М. *Салимбене.* — С. 111.
21. Там же. — С. 115.
22. Там же. — С. 116.
23. Там же. — С. 145.
24. Крусман В.Э. *На заре английского гуманизма.* — С. 397.
25. Там же. — С. 418.
26. Там же. — С. 209.
27. Там же. — С. 353. *Відмітимо, що деякі авторитетні джерела не рекомендують цього робити взагалі.*
28. Там же. — С. 218.
29. Там же. — С. 295.
30. Брагина Л. М. *Итальянский гуманизм.* — М., 1977. — С. 9.